

Історико-політичні проблеми сучасного світу:
Збірник наукових статей. – Чернівці:
Чернівецький національний університет,
2019. – Т. 40. – С. 184-195
DOI: 10.31861/mhpi2019.40.184-195

Modern Historical and Political Issues:
Journal in Historical & Political Sciences. – Chernivtsi:
Chernivtsi National University,
2019. – Volume. 40. – pp. 184-195
DOI: 10.31861/mhpi2019.40.184-195

УДК: 324(477)

© Дмитро Філіпенко¹

Роль референдуму 1 грудня 1991 року в становленні політичної системи України

У статті проаналізовано роль референдуму 1 грудня 1991 р. в становленні політичної системи України в контексті системного підходу. Доведено, що його ініціювання було зумовлено рядом інтросоціальних та екстросоціальних вимог. Проведення референдуму на підтримку незалежності стало комплексною системною відповіддю на системні виклики і дозволило вирішити цілий комплекс проблем існування і подальшого розвитку політичної системи незалежної України.

Ключові слова: референдум про незалежність, політична система України, системний підхід, розпад СРСР.

The Role of December 1, 1991 Referendum in the Formation of the Political System of Ukraine

As the practice of referendum has considerable potential for legitimizing power, it is an integral part of the functioning of many political systems. This article applies a systematic approach in order to analyze this practice comprehensively and to examine the referendum processes in their integrity and interconnection.

The formation of a new political system is considered as a synthesis of two components: the internal self-awareness of the identity of the political system itself and its separation from the external environment, the recognition of the system as the environment. The author of the article (using D. Easton's reasoning) interprets it as the whole divided into two parts: internal – in society, and external – between the political system and other political systems (societies): the intra-society and extra-society external environment of the political system. These components (self-awareness and outward recognition) are shown to be crucial in the process of the development of the political system in the independent Ukraine. This is confirmed by the December 1, 1991 Referendum.

The author analyzes the role of the aforementioned referendum in the formation of Ukraine's political system in the context of a systematic approach. He argues that the referendum was initiated due to a number of intra-society and extra-society requirements. Holding a referendum in support of independence became a comprehensive systemic response to systemic challenges and allowed to solve a whole set of problems of existence and further development of a political system of the independent Ukraine.

Keywords: referendum on independence, political system of Ukraine, systemic approach, collapse of the USSR.

Постановка наукової проблеми та її значення. Інститут референдуму є складовою функціонування багатьох політичних систем. Проте, звернення до народного волевиявлення не означає визнання автоматично ані демократичності самої політичної системи, ані демократичності винесених на голосування питань та варіантів відповідей. Водночас, референдум має значний потенціал легітимізації², що часто використовується для прикриття політичних рішень,

¹ Аспірант кафебри політичних наук Рівненського державного гуманітарного університету. E-mail: filipenko@gmail.com.

² Хаврук І. (2010) «Референдум як інститут легітимізації», *Materiály VI mezinárodní vědecko-praktická konference "Vědecký pokrok na rozmezí tisíciletí–2010"*. Díl 15. Historie. Filosofie. Politické vědy: Praha. Publishing House "Edukation and Science" s.r.o., s. 94.

які суперечать як національному, так і міжнародному праву, підтвердженням чому, зокрема, може слугувати псевдореферендум 16 березня 2014 р. про статус Криму. З огляду на це, дослідження вже проведених референдумів має велике практичне значення, оскільки незважаючи на певні недоліки, даний інститут знаходить все частіше застосування в політичній практиці³. Одним із найпридатніших, на нашу думку, методів для всебічного аналізу референдуму є системний підхід, який дозволяє комплексно дослідити складові референдних процесів у їх цілісності і взаємозв'язку.

Аналіз досліджень із проблеми, що є предметом статті. Переважна більшість наукових праць, присвячених референдумам в Україні, належать вітчизняним науковцям. Серед досліджень референдуму 1 грудня 1991 р. відзначимо широкий спектр публікацій: від праць, присвячених саме референдуму про незалежність (С. Богатчук⁴, С. Дерев'яненко⁵, О. Лавринович⁶, І. Хаврук⁷) до майже обов'язкових згадок у роботах загального або дотичного до проблеми народовладдя чи розпаду СРСР характеру, що вкотре засвідчує важливість даного референдуму для розвитку політичної системи України. Водночас, на нашу думку, роль референдуму для політичної системи найкраще розкривається саме в межах методологічних засад теорії політичних систем, зокрема, за допомогою системного підходу.

Мета та завдання статті. Застосування теорії політичних систем у політологічних дослідженнях продовжує бути актуальною складовою сучасної політичної науки. В свою чергу, її використання для розкриття конкретних проблем політичної дійсності потребує подальшого наукового пошуку, оскільки автори теорії політичних систем, як і значна кількість їх послідовників, розуміли політичну систему як своєрідний абстрактний концепт, який дозволяє пояснити механізм політичного в узагальненому вигляді. Зокрема, в теорії політична система виступає як даність без конкретизації процесів її виникнення як явища. Саме системний підхід, на нашу думку, має чи не найбільший потенціал у дослідженні процесу становлення нових політичних систем.

Дана стаття є спробою аналізу ролі референдуму 1 грудня 1991 р. в становленні політичної системи України в контексті системного підходу.

Виклад основного матеріалу. Становлення нової політичної системи, на нашу думку, має дві складові. По-перше, це внутрішнє самоусвідомлення окремішності самої політичної системи, а також відокремлення її від зовнішнього середовища, що розглядається як одна з визначальних ознак самої системи⁸. На даній основі відбувається побудова взаємодії політичної системи із навколишнім середовищем, що є основою системного аналізу політики⁹. Ця взаємодія, на нашу думку, тісно пов'язується із другою, не менш важливою складовою – визнанням системи навколишнім середовищем. В свою чергу, виходячи із розуміння політичної системи як однієї з підсистем соціальної системи, а також із наявності значної кількості політичних систем, можемо говорити про наявність двох типів взаємодій: між політичною системою і суспільством (як у цілому, так і з іншими підсистемами суспільства), а також між самими політичними системами. Таким чином, навколишнє середовище політичної системи фактично поділене на дві частини: внутрішню – в суспільстві, та зовнішню – між політичною системою та іншими

³ Qvortrup Matt. Two Hundred Years of Referendums. *Referendums Around the World: With a Foreword by Sir David Butler*. Matt Qvortrup (ed.). Springer International Publishing, Palgrave Macmillan, 2018, p. 264, 266.

⁴ Богатчук С. (2012) «Історичне значення всеукраїнського референдуму 1 грудня 1991 р.», *Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія: Історія*, Вип. 20, С. 159-165.

⁵ Дерев'яненко С. (2012) «Всеукраїнський референдум 1 грудня 1991 року: політичні мотиви суб'єктів ініціювання та призначення», *Гілея: науковий вісник: збірник наукових праць*, Вип. 59, С. 698-702.

⁶ Лавринович О. (2010) «Всеукраїнський референдум 1 грудня 1991 року: досвід визначальних рішень вітчизняного державотворення», *Бюлетень Міністерства юстиції України: науковий журнал*, № 12, С. 5-10.

⁷ Хаврук І. (2004) «Референдум про незалежність України 1 грудня 1991 р. в контексті розпаду СРСР», *Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії: Наукові записки РДГУ*, Вип. 3, С. 35-38.

⁸ Алмонд Г., Пауэл Дж., Стром К., Далтон Р. (2002) «Сравнительная политология сегодня = Comparative Politics Today: мировой обзор: учеб. пособие»; сокр. пер. с англ. А. С. Богдановского, Л. А. Галкиной; науч. ред. перевода М. В. Ильин, А. Ю. Мельвиль. Москва: Аспект Пресс, С. 37.

⁹ Easton D. (1979) «A systems Analysis of Political Life. 2:nd edition.: Chicago, 1979. xvi, p. 24.

політичними системами (суспільствами): інтросоціетальне та екстрасоціетальне зовнішнє середовище політичної системи згідно Девіда Істона. Ці складові – самоусвідомлення та зовнішнє визнання – мали визначальне значення в процесі становлення політичної системи незалежної України, підтвердження чому вважаємо роль референдуму 1 грудня 1991 р., який виявився їх логічним поєднанням.

Політична система незалежної України фактично постала в результаті трансформацій політичної системи СРСР. Перебуваючи у складі радянської федерації, УРСР, як і інші союзні республіки, формально зберігала свій державний суверенітет: від закріплення в республіканській та союзній конституціях статусу вільної держави із правом виходу з СРСР¹⁰ і навіть до участі у міжнародних відносинах¹¹. І хоча реальні права союзних республік засвідчували скоріше «унітарність» радянської федерації¹², сам принцип побудови СРСР, за якого республіки, які можна розглядати як політичні підсистеми (своєрідні політичні клони) загальносоюзної політичної системи, дозволяв їм володіти формальним переліком структурних складових, притаманним незалежним державам. Саме ці складові, не без проблем, але доволі успішно, стали заповнюватись реальним суверенітетом в умовах проведення М. Горбачовим політики перебудови як спроби виходу із глибокої системної кризи радянської системи. Одним із ключових моментів такого наповнення стали вибори до Верховної Ради УРСР 4 березня 1990 р. – вперше прямим, таємним голосуванням з альтернативними кандидатурами¹³. Внаслідок зростання опозиційних настроїв монополія комуністичної партії похитнулась, але опозиція була ще недостатньо сильною, щоб отримати владу¹⁴: склад парламенту оновився приблизно на 90 %, але із 449 народних депутатів більшість отримали все ж комуністи – 239 депутатів, які і стали ядром парламентської більшості «За Радянську суверенну Україну»; опозиція оформилась у «Народну раду» – 126 депутатів¹⁵. В свою чергу, комуністична більшість не була монолітною¹⁶, що давало простір для політичних маневрів. Результат поіменного голосування 16 липня 1990 р. по прийняттю Декларації про державний суверенітет України («за» – 355 голосів, «проти» – 4, «утримався» – 1) – навіть попри суперечки щодо його змісту¹⁷) показали можливість напрацювання спільних позицій щодо поглиблення державотворчих процесів у результаті ком-

¹⁰ Омарова А. (2014) «Про статус Української РСР до початку перебудови», *Проблеми законності: збірник наукових праць*. Харків: Нац. юрид. ун-т імені Ярослава Мудрого, Вип. 127, С. 16.

¹¹ Прийдун С. (2017) «Історико-геополітичні передумови та основні етапи формування зовнішнь-ополітичної діяльності України», *Україна-Європа-Світ. Міжнародний збірник наукових праць. Серія: Історія, міжнародні відносини*, Вип. 19, С. 86; Пасальський М. (2016) «Особливості реалізації правосуб'єктності української держави у ХХ ст.», *Юридичний часопис Національної академії внутрішніх справ*, № 1, С. 210-214.

¹² Молдокеєва А. (2015) «Суверенизація на постсоветском просторі: політико-правовий аналіз», *Вестник Кыргызско-Российского Славянского университета*. Бишкек, Том 15, № 2, С. 62.

¹³ Кобута С., Кобута Л. (2010) «Демократичні вибори в Україні 1990 року: особливості проведення та наслідки», *Вісник Прикарпатського університету. Історія*, Вип. 17, С. 40.

¹⁴ Дециньський Л. (2009) «З історії боротьби за проголошення незалежної України в кінці 80-х – початку 90-х рр. ХХ ст.», *Вісник Національного університету «Львівська політехніка»*, № 652: Держава та армія, С. 5.

¹⁵ Остапович В. (2014) «Історична місія Верховної ради Української РСР 12-го скликання», *Історико-політичні студії: збірник наукових праць*. Київ: Київський національний економічний університет імені Вадима Гетьмана, № 2, С. 145-146.

¹⁶ Дециньський Л. (2009) Вказю пр., С. 10; Овчар І. (2009) «Референдум 1991 року та подальші спроби «забезпечити народ владою»: політико-правове підґрунтя українських реалій», *Вибори та демократія: науково-просвітницький правничий журнал*, № 2, С. 55.

¹⁷ Омарова А. (2015) «Правовий статус Української РСР за Декларацією про державний суверенітет України», *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету: збірник наукових праць. Серія: Юриспруденція*, Вип. 16(1), С. 18; Підкова І. (2014) «Суверенизація Української РСР: участь парламентської опозиції в створенні й ухваленні Декларації про державний суверенітет України», *Військово-науковий вісник: збірник наукових праць / Акад. сухопутних військ ім. гетьмана П. Сагайдачного*, 2014, Вип. 21, С. 41-46.

промів¹⁸. Вони також продемонстрували нові для політичної еліти форми боротьби: від бойкоту до голосування за відсутності частини політичних опонентів¹⁹.

Такий склад ВР УРСР, з одного боку, дозволив ухвалювати доленосні для політичної системи рішення, але з іншого – такі рішення приймалися як реакція на «вимоги і підтримку» головним чином екстрасоціетального зовнішнього середовища (хоч і не без огляду на суспільні настрої). Декларація про суверенітет ухвалена 16 липня 1991 р. – після прийняття аналогічної декларації РРФСР 12 червня 1990 р.²⁰; республіканське опитування про засади входження до реформованої союзної держави (питання: «Чи згодні ви з тим, що Україна має бути у складі Союзу Радянських суверенних держав на засадах Декларації про державний суверенітет України?») було проведено як відповідь на всесоюзний референдум про збереження СРСР²¹; Акт проголошення незалежності України став реакцією на «смертельну небезпеку, яка нависла була над Україною в зв'язку з державним переворотом в СРСР 19 серпня 1991 року»²².

У цілому, саме Верховна Рада УРСР, на нашу думку, була для навколишнього середовища уособленням «чорного ящика» і ядром нової політичної системи: саме до неї спрямовувались більшість вимог і підтримка на «вході» та від неї виходили рішення та дії на «виході» політичної системи України в період її становлення. Значна кількість інститутів, традиційних складових для будь-якої політичної системи, до проголошення незалежності (а окремі з них і певний час після проголошення) не контролювались нею²³, тобто фактично були елементами зовнішнього середовища.

У свою чергу, ситуація у ВР УРСР певною мірою відображала становище в українському суспільстві: вибори 1990 р. показали політичні розбіжності між різними регіонами України²⁴. Регіональні особливості політичної географії знаходили своє підтвердження, зокрема, і в результатах як «місцевих», так і загальноукраїнських голосувань. У регіональному аспекті значимо результати проведення: загальнокримського референдуму 20 січня 1991 р. про поновлення автономії Криму – «Ви за відтворення Кримської Автономної Радянської Соціалістичної республіки як суб'єкта Союзу РСР і учасника Союзного договору?», 93,26 % учасників якого (за бойкотування голосування кримськими татарами і багатьма громадсько-політичними організаціями півострова) висловились «за»²⁵; обласного референдуму 17 березня 1991 р. в Івано-Франківській, Львівській і Тернопільській областях – на питання «Чи хочете Ви, щоб Україна стала незалежною державою, яка самостійно вирішує всі питання внутрішньої і зовнішньої політики, забезпечує рівні права громадянам, незалежно від національної та релігійної приналежності?» 88,3 % учасників відповіли ствердно²⁶; Закарпатського обласного референдуму 1 грудня 1991 р. – на питання «Чи бажаєте Ви, щоб Закарпаття отримало статус спеціальної самоврядної території, як суб'єкта у складі незалежної України і не входило в будь-які інші адміністративно-територіальні утворення?» 78 % учасників голосування відповіли «так»²⁷. Дані референдуми, незважаючи на статус місцевих, окреслювали проблеми загальноукраїнського значення, але їх ініціювання і проведення не стільки вирішувало ці проблеми, скільки активізувало, загострювало їх і вимагало (а в окремих випадках – вимагає і до сьогодні) від

¹⁸ Розумний О., Розумний М. (2013) «Референдум 17 березня 1991 року як етап суверенізації України», *Гілея: науковий вісник: збірник наукових праць*, № 72, С. 844.

¹⁹ Дещинський Л. (2009) Вказ. пр., С. 5-6.

²⁰ Гончаренко В. (2010) «Декларація про державний суверенітет України (1990 р.) та її роль в історії творення незалежної Української держави», *Вісник Академії правових наук України*. Харків: «Право», № 2, С. 88.

²¹ Овчар І. (2009) Вказ. пр. С. 55.

²² «Акт проголошення незалежності України» (1991), *Урядовий кур'єр*. № 22, С. 1.

²³ Гончаренко В. (2010) «Декларація про державний суверенітет України (1990 р.) та її роль в історії творення незалежної Української держави», *Вісник Академії правових наук України*. Харків: «Право», № 2, С. 162.

²⁴ Дещинський Л. (2009) Вказ. пр., С. 5.

²⁵ Хаврук І. (2011) «Референдум 17 березня 1991 року в Україні», *Грані: Науково-теоретичний альманах*, № 3 (77), С. 44.

²⁶ Там само. С. 45.

²⁷ Кухарчук О., Остапеч Ю., Токар М. (2010) «Суспільно-політичні процеси на Закарпатті (1991–2009)», *Науковий вісник Ужгородського університету. Серія: Політологія, соціологія, філософія*, Вип. 14, С. 216.

політичної системи подальших рішень. Зрештою, переважна більшість населення України відповіла ствердно – 70,2 % від учасників голосування – на питання всесоюзного референдуму 17 березня 1991 р. «Чи вважаєте ви необхідним збереження Союзу Радянських Соціалістичних Республік як оновленої федерації рівноправних суверенних республік, у якій повною мірою гарантуються права та свободи людини будь-якої національності?» Одночасно, фактично та ж сама більшість – 80,2 % учасників – відповіла позитивно на республіканському опитуванні: «Чи згодні ви з тим, що Україна має бути у складі Союзу Радянських суверенних держав на засадах Декларації про державний суверенітет України?»²⁸.

Однією з характеристик невизначеності суспільно-політичних настроїв, на нашу думку, може слугувати серйозні сумніви частини демократичної парламентської опозиції щодо прийняття рішення про проведення референдуму на підтвердження незалежності – як зазначав згодом Іван Драч: «Я виступав проти проведення референдуму. Я боявся, що народ проголосує не так»²⁹. Побоювання були не безпідставними: в опитуванні щодо ставлення до серпневої спроби перевороту 54 % опитаних оцінювали заяви ДКНС з почуттям страху за незміцнілу демократію, а 34 % – з почуттям радості й надії на наведення залізного порядку; водночас 5 % респондентів намагалися відмовчуватися, 30 % вголос виступати проти побоювалися, 13 % схвально поставилися до декретів ДКНС, 37 % свою негативну реакцію висловлювали відкрито, 2 % вважали своїм обов'язком організувати відсіч, 3 % сприйняли появу ДКНС з обуренням; 2 % – зі страхом і слізьми; 8% – ухилилися від відповіді³⁰. Така ситуація, в певній мірі, була результатом впливу серйозної боротьби за владні повноваження між республіками і союзним центром в умовах пошуку шляхів реформування політичної системи СРСР.

Ініціатори перебудови мали на меті лише реформування радянської системи із збереженням СРСР. Втім, непослідовні, не завершувані реформи тоталітарного суспільства (в значній мірі через відсутність чітких моделі і концепції суспільно-політичних перетворень³¹) поряд із старими проблемами породжували нові протиріччя, які все більше ставали неконтрольованими з боку старої політичної системи: модель радянської системи управління лише загострювала суперечності між центром і регіонами і, як результат, республіканські політичні еліти бачили їх розв'язання у проголошенні суверенітету³²: більшість радянських республік у 1988–1990 рр. проголосили декларації про державний суверенітет, що створило реальну загрозу існуванню радянської держави.

В умовах визнання союзним центром лише мінімального республіканського суверенітету – відповідно до законодавства СРСР і в тому обсязі, ігнорування якого було фактично неможливим з точки зору збереження Радянського Союзу – між республіками було заключено цілу систему взаємних договорів, на які союзна влада впливу не мала і які, фактично, стали практичним втіленням (реалізацією) їх суверенітету поза федеративними зв'язками³³. За таких умов, як один з варіантів протидії відцентровим тенденціям, Верховна Рада СРСР 7 квітня 1990 р. ухвалила Закон «Про порядок вирішення питань, пов'язаних із виходом союзної республіки з СРСР». Стаття 2 Закону передбачала, що «рішення про вихід союзної республіки з СРСР приймається шляхом вільного волевиявлення народів союзної республіки шляхом референдуму (народного голосування)». Передбачалось проведення референдуму не раніше шестимісячного терміну з часу його ініціювання, а також встановлення перехідного періоду (до 5 років) з метою вирішення майнових, фінансових тощо питань взаємовідносин республіки з союзним центром

²⁸ Хаврук І. (2011) Вказ. пр., С. 45.

²⁹ Підкова І. (2012) «Парламентська опозиція у підготовці і проведенні Всеукраїнського референдуму 1991 р. на підтвердження Акта проголошення незалежності України», *Військово-науковий вісник: збірник наукових праць* / Акад. сухопутних військ ім. гетьмана П. Сагайдачного, Вип. 18, С. 203.

³⁰ Ротар Н. (2010) «Участь громадян України у дискурсі незалежності та конституційному процесі», *Історико-політичні проблеми сучасного світу. Збірник наукових статей*, Т. 21-22, С. 125.

³¹ Скоморовський Б. (2013) «Наслідки перебудовних процесів у СРСР: державно-правовий аспект», *Часопис Київського університету права: український науково-теоретичний часопис*, № 1, С. 24.

³² Молдокеєва А. (2015) «Суверенизація на постсоветском просторі: політико-правовий аналіз», *Вестник Кыргызско-Российского Славянского университета*. Бишкек, Том 15, № 2, С. 62.

³³ Віднянський С. (2011) «Особливості становлення зовнішньої політики незалежної України», *Міжнародні зв'язки України: наукові пошуки і знахідки: Міжсвідомчий зб. наук. пр. К.: Ін-т історії України НАНУ*, Вип. 20, С. 31.

та іншими республіками. Фактично, саме союзним центром референдум був визначений як єдиний спосіб здобуття незалежності, що не могло не викликати відповідну реакцію серед найбільш прогресивних послідовників унезалежнення: до кінця 1990 р. республіки Балтії, Закавказзя, а також РСФСР закріплюють даний інститут у законодавстві.

Відтак, єдиним засобом запобігти проведенню національних референдумів щодо проголошення незалежності в союзних, а також автономних республіках було призначення загальносоюзного референдуму з протилежного за змістом питання – про збереження цілісності Радянського Союзу. 27 грудня 1990 р. З'їздом народних депутатів СРСР було прийнято Закон СРСР «Про всенародне голосування (Референдум СРСР)», а 16 січня 1991 р. Верховна Рада СРСР затвердила зміст питання, що виносилось на голосування 17 березня 1991 р.: «Чи вважаєте ви необхідним збереження Союзу Радянських Соціалістичних Республік як оновленої федерації рівноправних суверенних республік, у якій повною мірою гарантуються права та свободи людини будь-якої національності?»³⁴.

Результати даного референдуму трактувались неоднозначно і дозволяли протилежним політичним таборам одночасно трактувати їх як свою перемогу. З одного боку, по Союзу РСР до списків громадян для участі в референдумі було включено 185 млн. 647 тис. 355 осіб, з яких проголосували 80 %. З них «так» відповіли 76,4 %. З іншого: Молдавська РСР не брала участі у референдумі; Литва, Латвія, Естонія, Вірменія та Грузія провели замість всесоюзного республіканські референдуми стосовно власної незалежності; у Казахстані, Азербайджані й Узбекистані внесли певні корективи в питання бюлетеня; без змін і коректив проходила організація всесоюзного референдуму в Киргизстані, Таджикистані, Туркменістані, Білорусі та Росії (в останній ряд суб'єктів федерації відмовились від участі у загальносоюзному референдумі)³⁵. В свою чергу, внутрішньополітична ситуація в Україні не дозволила однозначно ні беззастережно сприйняти питання референдуму, ні відмовитись від його проведення. А відтак в Україні проведено паралельне опитування щодо входження в майбутню союзню державу на основі Декларації про суверенітет. Ставлення української влади до всесоюзного референдуму можна визначити як суцільний компроміс, що було властиво єдино правильним рішенням в умовах політичної неоднорідності українського суспільства та зовнішньополітичного тиску. Проведення всесоюзного референдуму було компромісом щодо центру, республіканського – компромісом узгодженням загальносоюзної і республіканської груп інтересів у Верховній Раді, опитування в західноукраїнських областях – компромісом внутрішнього характеру. Водночас, проведення республіканського опитування зумовило поступовий перехід взаємовідносин із союзним центром у сферу зовнішніх відносин³⁶. В цілому, всупереч сподіванням ініціаторів, проведення всесоюзного референдуму в подальшій долі СРСР відіграло руйнівну роль³⁷.

Таким чином, Україна, не загострюючи владне протистояння, легітимізувала проведення республікою суверенної політики як у питаннях внутрішнього життя, так і при обговоренні проєкту нового союзного договору: адже союзним центром було ініційовано «новоогацьовський процес», першочерговим завданням якого було укладення нового Союзного договору з урахуванням результатів референдуму. Представники України теж наголошували на врахуванні результатів референдуму, але республіканського, вимагаючи надати максимум повноважень союзним республікам, тим більше, що прихильників нового союзного договору у ВР УРСР ставало дедалі менше: парламент ухвалив відкласти розгляд нової редакції проєкту договору для вивчення відповідності Декларації і повернення до його розгляду 15 вересня 1991 р. Водночас, визнаючи референдум як один із можливих механізмів легітимації влади в процесі відновлення

³⁴ Хаврук І. (2011) Вказ. пр., С. 42.

³⁵ Хаврук І. (2004) «Референдуми в контексті розпаду СРСР: суверенізація Російської Федерації та питання незалежності Білорусі», *Слов'янський вісник: збірник наукових праць. Серія: Історичні та політичні науки* / Рівненський державний гуманітарний ун-т, Рівненський ін-т слов'янознавства, Київський славистичний ун-т, Вип. 3, С. 169, 172.

³⁶ Овчар І. (2009) Вказ. пр., С. 57.

³⁷ Hill J. Ronald, White Stephen. Russia, the Former Soviet Union and Eastern Europe. *Referendums Around the World: : With a Foreword by Sir David Butler*. Matt Qvortrup (ed.). Springer International Publishing, Palgrave Macmillan, 2018. P. 118.

української державності³⁸, 3 липня 1991 р., Верховна Рада України ухвалює Закон «Про всеукраїнський та місцевий референдуми» – фактично однією з останніх серед республік.

Підписання нового союзного договору було зірвано зі спробою захоплення влади в СРСР Державним комітетом з надзвичайного стану, після поразки якого відбулося остаточне ослаблення впливу союзних структур. Події 19 серпня 1991 р. спричинили узгодження підходів до розуміння незалежності: демократичні сили через рішуче засудження ДКНС, консервативні партійно-номенклатурні – через не менш рішуче відмежування від нього, що і зумовило проголошення Верховною Радою історичного Акту незалежності України від 24 серпня 1991 р., в якому вона, реалізуючи положення Декларації про державний суверенітет, проголосила утворення самостійної держави.

Зворотній зв'язок з боку екстрасоціетального зовнішнього середовища виявився негативним. Загальносоюзна політична система не квапилась визнавати незалежність одного із ключових елементів, оскільки це призвело б до неминучого її руйнування власними діями. Взагалі, СРСР визнав незалежність лише трьох прибалтійських республік – постановами Державної Ради СРСР від 6 вересня 1991 р. – вже після їх визнання низкою держав світу та окремими колишніми і тими, що продовжували формально входити до СРСР республіками. В свою чергу, Україна, визнавши незалежність прибалтійських держав 26 серпня 1991 р., отримала офіційне визнання власної незалежності з їхнього боку значно пізніше: від Литви та Латвії – 4 грудня, а Естонії – 9 грудня 1991 р.

Політика провідних держав заходу щодо української незалежності була більш ніж обережною з початку її актуалізації і не змінилась кардинально після її проголошення. Глобальні суб'єкти міжнародних відносин насторожено ставились до розпаду СРСР. З одного боку, крах радянської системи – довгоочікувана мета, що ознаменувала перемогу у холодній війні, з іншого – доволі суперечливий, досить інтенсивний і не зовсім контрольований процес розпаду СРСР з цілком реальною можливістю розширення ядерного клубу. Якщо позиція Заходу у одних випадках була прогнозованою, будучи логічним продовженням попередніх позицій (напр., щодо прибалтійських республік, хоча й у цьому випадку референдуми відіграли свою легітимізаційну роль³⁹), то з приводу інших децентрових подій була більш ніж обережною. В т. ч. щодо України. США, вже у позиції одноосібного світового лідера, сподіваючись на переформатування СРСР, а не його розпад, ставились до української незалежності як вияву екстремістського націоналізму, що загрожує стабільності у регіоні, особливо з огляду на питання ядерної безпеки⁴⁰. Аналогічну позицію займала Великобританія⁴¹. У окремих європейських держав були більш прагматичні причини: напр., для щойно об'єднаної Німеччини важливим фактором була Група радянських військ у Німеччині, яка все ще перебувала поза територією СРСР⁴².

Водночас, не можемо не звернути увагу на ряд двосторонніх документів, підписаних з європейськими державами⁴³, які дозволяють говорити про визнання окремими державами незалежності України *de facto* вже після проголошення Декларації про суверенітет.

Необхідність підтримки української державності народом України визнавала й усвідомлювала більшість політиків як національного, так і бюрократично-адміністративних таборів⁴⁴, що

³⁸ Ротар Н. (2010) Вказ. пр., С. 124.

³⁹ Юрійчук Є. (2013) «Електоральні та референдні легітимізаційні процеси як складник світової політики: теоретико-концептуальні підходи дослідження», *Панорама політологічних студій: науковий вісник Рівненського державного гуманітарного університету*, Вип. 10, С. 193-202.

⁴⁰ Комарова Л. (2013) «Становлення й розвиток стратегічного партнерства Україна-США у 90-ті рр. XX ст.», *Історичні і політологічні дослідження*, №3, С. 369.

⁴¹ Грубінко А. (2017) «Політика Великої Британії щодо України в контексті розвитку зовнішньої політики і політики безпеки Європейського Союзу», *Україна-Європа-Світ. Міжнародний збірник наукових праць. Серія: Історія, міжнародні відносини*, Вип. 19, С. 222.

⁴² Фрольцов В. (2011) «Признание ФРГ постсоветских государств: ключевые подходы и интересы», *Розпад Радянського Союзу та міжнародні інтерпретації завершення «холодної війни»: 20 років потому: матеріали міжнародної науково-практичної конференції (Запоріжжя, 2-4 листопада 2011 р.)*, С. 58-59.

⁴³ Віднянський С. (2011) «Особливості становлення зовнішньої політики незалежної України», *Міжнародні зв'язки України: наукові пошуки і знахідки: Міжсвідомчий зб. наук. пр. К.: Ін-т історії України НАНУ*, Вип. 20, С. 29-31; Пасальський М. (2016) «Особливості реалізації правосуб'єктності української держави у XX ст.», *Юридичний часопис Національної академії внутрішніх справ*, № 1, С. 214.

⁴⁴ Ротар Н. (2010) Вказ. пр., С. 124.

знайшло свою реалізацію у Постанові Верховної Ради УРСР «Про проголошення незалежності України» від 24 серпня 1991 р. Цією постановою, за ініціативи очільника Народної Ради І. Юхновського⁴⁵, передбачалось провести республіканський референдум на підтвердження Акту проголошення незалежності⁴⁶. Референдум про незалежність стає необхідним елементом юридичної процедури виходу з СРСР і одночасно оцінюється як найоптимальніший механізм зовнішньополітичної легітимації через взаємодію держави, громадян, політичної еліти⁴⁷, підтвердженням чому були окремі зовнішньополітичні сигнали⁴⁸.

Всеукраїнський референдум відбувся 1 грудня 1991 р. В голосуванні брало участь 84,18 % громадян України, наділених виборчим правом: за підтвердження Акта проголошення незалежності України висловились 90,32 % з тих, що брали участь у голосуванні⁴⁹ – приблизно 76 % всього повнолітнього дієздатного населення усіх 27 адміністративних регіонів України⁵⁰. Прихильне ставлення до незалежності стало результатом впливу різних факторів: враження від серпневих подій, надії на економічну незалежність, вплив передвиборної президентської кампанії, учасники якої всі як один виступали за незалежність України, врешті-решт зростання національної свідомості – все це так чи інакше сприяло всенародній підтримці ідеї незалежності⁵¹; прагнення до власної державності виявилось сильнішим за інші мотиваційні відмінності учасників референдуму⁵².

Починаючи з 2 грудня 1991 р. розпочалось міжнародне визнання державної незалежності України. Верховна Рада Української РСР, посилаючись на результати референдуму, першою з радянських республік визнала договір 1922 р. про утворення СРСР недійсним стосовно України і, беручи участь у підписанні 8 грудня 1991 р. Біловезької угоди, юридично закріпила розпад СРСР⁵³, існування якого без України не мало сенсу.

Висновки. Референдум 1 грудня 1991 р. був комплексною системною відповіддю на системні виклики і дозволив вирішити цілий комплекс проблем існування і подальшого розвитку політичної системи незалежної України.

По-перше, проведення референдуму відбувалось на основі положень відповідної нормативно-правової бази. По-друге, референдум було організовано і проведено в усіх адміністративно-територіальних одиницях. Підтримка у всіх них Акту про державну незалежність засвідчила територіальну цілісність та дала підстави для зняття гостроти питанню територіальних претензій до новопосталої держави. По-третє, відсоток участі та результатів референдуму засвідчили всенародність голосування, що узаконило сам факт проголошення незалежності і позитивно вплинуло на інтросоцієтальну та екстрасоцієтальну її легітимність.

У цілому, референдум 1 грудня 1991 р. на підтвердження незалежності був оптимальним технологічним рішенням політичної системи України у визначальний період її становлення, результат якого не тільки легалізував, а й легітимізував як сам факт проголошення незалежності, так і її визнання.

⁴⁵ Дерев'яненко С. (2012) Вказ. пр., С. 700.

⁴⁶ «Постанова Верховної Ради Української РСР «Про проголошення незалежності України» від 24 серпня 1991 року №1427-ХІІ» (1991), *Відомості Верховної Ради України*, № 38, С. 502.

⁴⁷ Юрійчук Є. (2013) «Електоральні та референдні легітимаційні процеси як складник світової політики: теоретико-концептуальні підходи дослідження», *Панорама політологічних студій: науковий вісник Рівненського державного гуманітарного університету*, Вип. 10, С. 191.

⁴⁸ Ротар Н. (2010) Вказ. пр., С. 125.

⁴⁹ Дерев'яненко С. (2012) Вказ. пр., С. 701.

⁵⁰ Богатчук С. (2012) «Історичне значення всеукраїнського референдуму 1 грудня 1991 р.», *Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія: Історія*, Вип. 20, С. 162.

⁵¹ Хаврук І. (2004) Вказ. пр., С. 37.

⁵² Дерев'яненко С. (2012) Вказ. пр., С. 702.

⁵³ Лавринович О. (2010) Вказ. пр. С. 10.

Список джерел

1. «Акт проголошення незалежності України» (1991), *Урядовий кур'єр*. № 22, С. 1.
2. Алмонд Г., Пауэл Дж., Стром К., Далтон Р. (2002) «Сравнительная политология сегодня = Comparative Politics Today: мировой обзор: учеб. пособие»; сокр. пер. с англ. А. С. Богдановского, Л. А. Галкиной; науч. ред. перевода М. В. Ильин, А. Ю. Мельвиль. Москва: Аспект Пресс, 2002. 537 с.
3. Богатчук С. (2012) «Історичне значення всеукраїнського референдуму 1 грудня 1991 р.», *Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського*. Серія: Історія, Вип. 20, С. 159-165.
4. Віднянський С. (2011) «Особливості становлення зовнішньої політики незалежної України», *Міжнародні зв'язки України: наукові пошуки і знахідки: Міжвідомчий зб. наук. пр.* К.: Ін-т історії України НАНУ, Вип. 20, С. 18-40.
5. Гончаренко В. (2010) «Декларація про державний суверенітет України (1990 р.) та її роль в історії творення незалежної Української держави», *Вісник Академії правових наук України*. Харків: «Право», № 2, С. 85-95.
6. Грубінко А. (2017) «Політика Великої Британії щодо України в контексті розвитку зовнішньої політики і політики безпеки Європейського Союзу», *Україна-Європа-Світ. Міжнародний збірник наукових праць*. Серія: Історія, міжнародні відносини, Вип. 19, С. 222-230.
7. Дерев'яненко С. (2012) «Всеукраїнський референдум 1 грудня 1991 року: політичні мотиви суб'єктів ініціювання та призначення», *Гілея: науковий вісник: збірник наукових праць*, Вип. 59, С. 698-702.
8. Дещинський Л. (2009) «З історії боротьби за проголошення незалежної України в кінці 80-х – початку 90-х рр. ХХ ст.», *Вісник Національного університету «Львівська політехніка»*, № 652: Держава та армія, С. 3-13.
9. Кобута С., Кобута Л. (2010) «Демократичні вибори в Україні 1990 року: особливості проведення та наслідки», *Вісник Прикарпатського університету. Історія*, Вип. 17, С. 35-45.
10. Комарова Л. (2013) «Становлення й розвиток стратегічного партнерства Україна-США у 90-ті рр. ХХ ст.», *Історичні і політологічні дослідження*, №3, С. 368-372.
11. Кухарчук О., Остапець Ю., Токар М. (2010) «Суспільно-політичні процеси на Закарпатті (1991–2009)», *Науковий вісник Ужгородського університету. Серія: Політологія, соціологія, філософія*, Вип. 14, С. 215-226.
12. Лавринович О. (2010) «Всеукраїнський референдум 1 грудня 1991 року: досвід визначальних рішень вітчизняного державотворення», *Бюлетень Міністерства юстиції України: науковий журнал*, № 12, С. 5-10.
13. Молдокеєва А. (2015) «Суверенизація на постсоветском просторі: політико-правовий аналіз», *Вестник Кыргызско-Российского Славянского университета*. Бишкек, Том 15, № 2, С. 61-65.
14. Овчар І. (2009) «Референдум 1991 року та подальші спроби «забезпечити народ владою»: політико-правове підґрунтя українських реалій», *Вибори та демократія: науково-просвітницький правничий журнал*, № 2, С. 54-61.
15. Омарова А. (2015) «Правовий статус Української РСР за Декларацією про державний суверенітет України», *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету: збірник наукових праць*. Серія: Юриспруденція, Вип. 16(1), С. 18-20.
16. Омарова А. (2014) «Про статус Української РСР до початку перебудови», *Проблеми законності: збірник наукових праць*. Харків: Нац. юрид. ун-т імені Ярослава Мудрого, Вип. 127, С. 13-21.
17. Остапович В. (2014) «Історична місія Верховної ради Української РСР 12-го скликання», *Історико-політичні студії: збірник наукових праць*. Київ: Київський національний економічний університет імені Вадима Гетьмана, № 2, С. 143-150.
18. Пасальський М. (2016) «Особливості реалізації правосуб'єктності української держави у ХХ ст.», *Юридичний часопис Національної академії внутрішніх справ*, № 1, С. 205-219.
19. Підкова І. (2012) «Парламентська опозиція у підготовці і проведенні Всеукраїнського референдуму 1991 р. на підтвердження Акта проголошення незалежності України», *Військово-*

науковий вісник: збірник наукових праць / Акад. сухопутних військ ім. гетьмана П. Сагайдачного, Вип. 18, С. 201-214.

20. Підкова І. (2014) «Суверенізація Української РСР: участь парламентської опозиції в створенні й ухваленні Декларації про державний суверенітет України», *Військово-науковий вісник: збірник наукових праць / Акад. сухопутних військ ім. гетьмана П. Сагайдачного*, 2014, Вип. 21, С. 41-46.

21. «Постанова Верховної Ради Української РСР «Про проголошення незалежності України» від 24 серпня 1991 року №1427-ХІІ» (1991), *Відомості Верховної Ради України*, № 38, С. 502.

22. Прийдун С. (2017) «Історико-геополітичні передумови та основні етапи формування зовнішньополітичної діяльності України», *Україна-Європа-Світ. Міжнародний збірник наукових праць. Серія: Історія, міжнародні відносини*, Вип. 19, С. 79-90.

23. Розумний О., Розумний М. (2013) «Референдум 17 березня 1991 року як етап суверенізації України», *Гілея: науковий вісник: збірник наукових праць*, № 72, С. 842-846.

24. Ротар Н. (2010) «Участь громадян України у дискурсі незалежності та конституційному процесі», *Історико-політичні проблеми сучасного світу. Збірник наукових статей*, Т. 21-22, С. 123-129.

25. Скоморовський Б. (2013) «Наслідки перебудовних процесів у СРСР: державно-правовий аспект», *Часопис Київського університету права: український науково-теоретичний часопис*, № 1, С. 22-26.

26. Фрольцов В. (2011) «Признание ФРГ постсоветских государств: ключевые подходы и интересы», *Розпад Радянського Союзу та міжнародні інтерпретації завершення «холодної війни»: 20 років потому: матеріали міжнародної науково-практичної конференції (Запоріжжя, 2-4 листопада 2011 р.)*, С. 57-63.

27. Хаврук І. (2004) «Референдум про незалежність України 1 грудня 1991 р. в контексті розпаду СРСР», *Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії: Наукові записки РДГУ*, Вип. 3, С. 35-38.

28. Хаврук І. (2004) «Референдуми в контексті розпаду СРСР: суверенізація Російської Федерації та питання незалежності Білорусі», *Слов'янський вісник: збірник наукових праць. Серія: Історичні та політичні науки / Рівненський державний гуманітарний ун-т, Рівненський ін-т слов'янознавства, Київський славістичний ун-т*, Вип. 3, С. 167-177.

29. Хаврук І. (2011) «Референдум 17 березня 1991 року в Україні», *Грані: Науково-теоретичний альманах*, № 3 (77), С. 41-45.

30. Хаврук І. (2010) «Референдум як інститут легітимації», *Materiály VI mezinárodní vědecko-praktická konference "Vědecký pokrok na rozmezí tisíciletí-2010"*. Díl 15. Historie. Filosofie. Politické vědy: Praha. Publishing House "Edukation and Science" s.r.o., S. 91-94.

31. Юрійчук Є. (2013) «Електоральні та референдні легітимаційні процеси як складник світової політики: теоретико-концептуальні підходи дослідження», *Панорама політологічних студій: науковий вісник Рівненського державного гуманітарного університету*, Вип. 10, С. 183-193.

32. Easton D. (1979) "A systems Analysis of Political Life. 2:nd edition.: Chicago, 1979. xvi, 507 p.

33. Hill J. Ronald, White Stephen (2018) "Russia, the Former Soviet Union and Eastern Europe" *Referendums Around the World: With a Foreword by Sir David Butler*. Matt Qvortrup (ed.). Springer International Publishing, Palgrave Macmillan, P. 113-145.

34. Qvortrup Matt (2018) "Two Hundred Years of Referendums" *Referendums Around the World: With a Foreword by Sir David Butler*. Matt Qvortrup (ed.). Springer International Publishing, Palgrave Macmillan, P. 263-272.

References

1. «Akt progoloshennia nezalezhnosti Ukrainy» (1991), *Uriadovyi kurier*. № 22, С. 1.
2. Almond G., Pael Dzh., Strom K., Dalton P. (2002) «Sravnitelnaia politologiiia siegodnia = Comparative Politics Today: mirovoi obzor: ucheb. Posobiie»; sokr. per. s angl. A. S. Bogdanovskogo, L. A. Galkinoi; nauch. ried. Pierievoda M. V. Ilin, A. Yu. Mielvil. Moskva: Aspekt Pries, 2002. 537 s.
3. Bogatchuk S. (2012) «Istorychne znachennia vseukrainskogo referendumu 1 gtudnia 1991 r.», *Naukovi zapysky Vinnyckogo derzhavnogo pedagogichnogo universytetu imini Mychaila Kociubynskogo. Serii: Istorii, Vyp. 20, S. 159-165.*
4. Vidnianskyi S. (2011) «Osoblyvosti stanovlennia zovnishnoyi polityky nezalezhnoi Ukrainy», *Mizhnarodni zviazky Ukrainy: naukovi poshuky i znahidky: Mizhvidomchy zb. nauk. pr. K.*: In-t istorii UkrainyNANU, Vyp. 20, S. 18-40.
5. Goncharenko V. (2010) «Deklaracija pro derzhavnyj suverenitet Ukrainy (1990) ta yii rol v istorii tvorennia nezalezhnoi Ukrainy», *Visnyk Akademii pravovych nauk. Kcharkiv: «Pravo»*, № 2, S. 85-95.
6. Grubinko A. (2017) «Polityka Velykoi Brytanii shchodo Ukrainy v konteksti zovnishnioji polityky i polityky bezpeky Yevropejskogo Soiuzu», *Ukraina-Yevropa-Svit. Mizhnarodnyi zbirnyk naukovykh prac. Serii: Istorii, Mizhnarodni vidnosyny, Vyp. 19, S. 222-230.*
7. Derevianenko S. (2012) «Vseukrainskyi referendum 1 grudnia 1991 roku: politychni motyvy subiektiv iniciuvannia ta pryznachennia». *Gileiia: naukovyi visnyk: zbirnyk naukovykh prac, Vup. 59, S. 698-702.*
8. Deshchynskyi L. (2009) «Z istorii borotby za progoloshennia nezalezhnoi Ukrainy v kinci 80-ch – pochatku 90-ch rr. XX st.», *Vicnyk Nacionalnogo universytetu «Lvivcka politechnika»*, № 652: Derzhava ta armia, s. 3-13.
9. Kobuta S., Kobuta L. (2010) «Demokratychni vybory v Ukraini 1990 roku: osoblyvosti provedennia na naslidky», *Visnyk Prykarpatskogo universytetu. Istorii, Vyp. 17, S. 35-45.*
10. Komarova L. (2013) «Stanovlennia i rozvytok strategichnogo partnerstva Ukraina-SShA u 90-ti rr. XX st.», *Istorychni i politologichni doslidzhennia*, №3, S. 368-372.
11. Kukharchuk O., Ostapec Yu., Tokar M. (2010) «Suspilno-politychni procesy na Zakarpatti (1991–2009)», *Naukovyi visnyk Uzhgorodskogo universytetu. Serii: Politologii, sociologii, filosofii, Vyp. 14, S. 215-226.*
12. Lavrynovych O. (2010) «Vseukrainskyi referendum 1 grudnia 1991 roku: dosvid vyznachalnych rishen vitchyznianogo derzhavotvorenna», *Biuleten Ministerstva Yustycii Ukrainy: naukovyi zhurnal*, № 12, С. 5-10.
13. Moldokieieva A. (2015) «Suvierienizacyia na postsovetskom prostranstvie: politiko-pravovoi analiz», *Vestnik Kyrgyzsko-Rossiiskogo univiersiteta. Byshkek, Tom 15, №2, S. 61-65.*
14. Ovchar I. (2009) «Referendum 1991 roku ta podalshi sprobny «zabezpechyty narod vladoiu»: politiko-pravove pidgruntia ukrainskykh realii», *Vybory ta demokratii: naukovo-prosvitnytskyi pravnychi zhurnal*, № 2, S. 54-61.
15. Omarova A. (2015) «Pravovy status Ukrainy RSR za Deklaraciieiu pro derzhavny suverenitet Ukrainy», *Naukovyi visnyk Mizhnarodnogo humanitarnogo universytetu: zbirnyk naukovykh prac. Serii: Yurysprudenciia, Vyp. 16(1), S. 18-20.*
16. Omarova A. (2014) «Pro status Ukrainy RSR do pochatku perebudovy» *Problemy zakonnosti: zbirnyk naukovykh prac. Kharkiv: Nac. Yuryd. Un-t imeni Yaroslava Mudrogo, Vyp. 127, S. 13-21.*
17. Ostapovych V. (2014) «Istorychna misiia Verkhovnoi rady Ukrainy RSR 12-go sklykannia», *Istoryko-politychni studii: zbirnyk naukovykh prac. Kyiv: Kyivskyi nacionalnyi ekonomichnyi universytet imeni Vasylia Getmana, № 2, S. 143-150*
18. Pasalskyi M. (2016) «Osoblyvosti realizacii pravosubiektnosti ukrainy derzhavy u XX st.», *Yurydychnyi chasopys Nacionalnoi akademii vnutrishnikh sprav, № 1, S. 205-219.*
19. Pidkova I. (2012) «Parlamentska opozyciia u pidgotovci i provedenni Vseukrainskogo referendumu 1991 r. na pidtverzhennia Akta progoloshennia nezalezhnosti Ukrainy», *Viiskovo-naukovyi visnyk: zbirnyk naukovykh prac / Akad. Sukhoputnykh viisk im. getmana P. Sagaidachnogo, Vyp. 18, S. 201-214.*

20. Pidkova I. (2014) «Suverenizaciai Ukrainiskoi RSR: uchast parlamentskoi opozycii v stvorenni yi ukhvakenni Deklaracii pro derzhavnyi suverenitet Ukrainy», *Viiskovo-naukovyi visnyk: zbirnyk naukovykh prac / Akad. Sukhoputnykh viisk im. getmana P. Sagaidachnogo*, Vyp. 21, S. 41-46.
21. «Postanova Verkhovnoi Rady Ukrainiskoi RSR «Pro progoloshennia nezalezhnosti Ukrainy vid 24 serpnia 1991 roku №1427-XII» (1991), *Vidimosti Verkhovnoi Pady Ukrainy*, № 38, S. 502.
22. Ptyidun S. (2017) «Istoryko-geopolitychni peredumovy ta osnovni etapy formuvannia zovnishnopolitichnoi diialnosti Ukrainy», *Ukraina-Yevpora-Svit, Mizhnarodnyi zbirnyk naukovykh prac. Serii: Istorii, mizhnarodni vidnosyny*, Vyp. 19, S. 79-90.
23. Rozumnyi O., Rozumnyi M. «Referendum 17 bereznia 1991 roku iak etap suverenizacii Ukrainy», *Gileia: naukovyi visnyk: zbirnyk naukovykh prac*, № 72, S. 842-846.
24. Rotar N. (2010) «Uchast gromadian Ukrainy u dyskursi nezalezhnosti ta konstytuciinomu procesi», *Istoryko-politychni problemy suchasnogo svitu. Zbirnyk naukovykh statei*, T. 21-22, S. 123-129.
25. Skomorovskui B. (2013) «Naslidky perebudovchykh procesiv u SRSR: derzhano-pravovyi aspekt», *Chasopys Kyivskogo universytetu prava: ukrainskyi naukovo-teoretychnyi chasopys*, № 1, S. 22-26.
26. Frolcov V. (2011) «Priznaniie FRG postsovietskikh gosudarstv: kliuchievyie podkhody i interesy», *Rozpad Radianskogo Soiuzu ta mizhnarodni interpretacii zavershennia «kholodnoi viiny»: 20 rokiv potomu: materialy mizhnarodnoi naukovo-praktychnoi konferencii (Zaporizhzhia, 2-4 lystoraga 2011 r.)*, S. 57-63.
27. Khavruk I. (2004) «Referendum pro nezalezhnist Ukrainy 1 grudnia 1991 r. v konteksti rozpadu SRSR», *Aktualni problemy vitchuznianoi ta vsesvitnoi istorii: Naukovi zapysky RDGU*, Vyp. 3, S. 35-38.
28. Khavruk I. (2004) «Referendумы v konteksti rozpadu SRSR: suverenizacia Rosiiskoi Federacii ta pytannia nezalezhnosti Bilorusi», *Slovianskyi visnyk: zbirnyk naukovykh prac. Serii: Istorychni ta politychni nauky / Rivnenskyi derzhavnyi gumanitarnyi un-t, Rivnenskyi in-t Slovianoznavstva, Kyivskii slavistychnyi un-t*, Vyp. 3, S. 161-177.
29. Khavruk I. (2011) «Referendum 17 bereznia 1991 roku v Ukraini», *Grani: naukovo-teoretychnyi almanakh*, № 3 (77), S. 41-45.
30. Khavruk I. (2010) «Referendum iak instytut legitymacii», *Materiály VI mezinárodní vědecko-praktická konference “Vědecký pokrok na rozmezí tisíciletí–2010”*. Dil 15. Historie. Filosofie. Politické vědy: Praha. Publishing House “Edukation and Science” s.r.o., S. 91-94.
31. Yuriichuk Ye. «Elektoralni ta referendni legitymaciini procesy iak skladnyk svitovoi polityky: teoretyko-konceptualni pidkhody doslidzhennia», *Panorama politologichnykh studii: naukovyi visnyk Rivnenskogo derzhavnogo gumanitarnogo univrsytetu*, Vyp. 10, S. 183-193.
32. Easton D. (1979) “A systems Analysis of Political Life. 2:nd edition.: Chicago, 1979. xvi, 507 p.
33. Hill J. Ronald, White Stephen (2018) “Russia, the Former Soviet Union and Eastern Europe” *Referendums Around the World: With a Foreword by Sir David Butler*. Matt Qvortrup (ed.). Springer International Publishing, Palgrave Macmillan, P. 113-145.
34. Qvortrup Matt (2018) “Two Hundred Years of Referendums” *Referendums Around the World: With a Foreword by Sir David Butler*. Matt Qvortrup (ed.). Springer International Publishing, Palgrave Macmillan, P. 263-272.